

ЈУЖНОМОРАВСКЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БРИГАДЕ И ДИВИЗИЈЕ

Подручје јужне Србије, које углавном обухвата слив Јужне и десни слив доњег тока Западне Мораве, одувек је у НОР-у спадало у једно од сталних жаришта оружане борбе у нашој земљи. Оно се одликовало најчешће компактном и слободном територијом, многобројним оружаним формацијама и политички добро организованим становништвом. Непрекидна активност и неуништивост партизанских јединица, које су на овом терену понекад и дуже дејствовале без непосредног ослоњања на јединице са суседних подручја, имала је велики војно-политички значај. Услови за борбена дејства понекад су се ванредно компликовали услед честих офанзива крупних снага окупатора, удружених са љотићевско-недићевским и четничким снагама и доста комуникативног и проходног, али за маневар прилично уског земљишта. Поред тога, постојале су сталне тешкоће у снабдевању, особито муницијом. С обзиром на стратегијски значај моравско-вардарске магистрале која пролази кроз ово подручје, природна и рудна богатства и дејства јединица на овом подручју која су непосредно подстицала и становништво суседних земаља, разумљиви су били и неуморни напори окупатора да „умири“ ово подручје. Особито сложеним и тешким условима карактерисала се 1942. година.

У 1943. години долази до новог јачања одреда и њихових интензивнијих дејстава. С обзиром на шире намере и планове Врховног штаба оперативни значај овог подручја посебно расте. У то време почиње на југу Србије са стварањем крупних, покретних јединица које нису везане за ужу територију. То су биле бригаде, које с пролећа 1944. године прерастају у дивизије, а у лето исте године у корпус.

НОП на југу Србије снажно и брзо расте. Све је већа слободна територија и прилив у редове партизана. Окупатор је забринут. У својим извештајима од краја 1943. године немачки заповедник Србије, генерал Фелбер, пише да је у јужној Србији „у последње време образована територија са комунистичком влашћу, која треба да буде мост између партизана у Хрватској и комунистичких група у

Бугарској“ (Очигледно је да ту он мисли на партизанске јединице и њихову борбу на десној обали Јужне Мораве, докле су Бугари окупирали.) Даље наводи да је простор око Лесковца још увек „партизанска тврђава. Изгледа да се одавде руководи већим делом партизанских одреда у јужном делу Србије“.

Командант Српске државне страже извештавао је тада Недића да Стража „не може“ да изађе на крај с комунистима и да је стављена „пред најтеже проблеме у њеном битисању“, јер „комунисти наваљују са свих страна“.

Победоносном нарастању НОП-а на југу Србије много је допринело и унутрашње, органско слабљење, готово распад, четништва у овом крају. Они не само што су били војнички потучени, на пример, на Радану јуна — августа 1943, него су били изнутра разбијени и лишени моралне снаге. Од народа се није могло дуго крити ко се бори против окупатора, а ко је уз њега. Од почетка до краја рата иницијативу у овом крају су имали партизани. Четници су само повремено, уз помоћ окупатора, Немаца и Бугара, нападали на партизане и слободну територију. После разбијања на Радану и када су западни савезници почели да бацају оружје и опрему партизанима, крајем 1943. године, четници на југу Србије нису више представљали знатнију и озбиљнију силу.

Главнина снага НОВЈ приближава се тада непосредније југу Србије. Развој ратне ситуације на свим, а посебно на источном фронту, који је почео да се незадрживо приближава границама наше земље, ишао је у корист борбе и на овом подручју. Устанак је све снажнији. Бораца за слободу је све више. Главне партизанске снаге на југу Србије у то време су: 2. јужноморавски партизански одред на десној обали Јужне Мораве који је имао своје батаљоне у Лижници, Црној Трави, врањском подручју и око реке Пчиње; затим 1. јужноморавски партизански одред са три батаљона: 1. на планини Кукавици, 2. на подручју Јабланице и Пусте Реке и 3. на топличкој страни Јастрепца. Он је на тај начин обједињавао целу територију на левој обали Јужне Мораве. На расинској страни Јастрепца дејствовао је Расински одред, а око Ниша делови Озренског и Сврљишког одреда. По терену су већ биле формиране команде подручја и команде места, одбори, болнице, курсеви, радионице. Цео терен је био чврсто организован и повезан.

Од непријатељских снага најозбиљније су биле бугарске. Бугарски окупаторски корпус је имао седиште у Нишу, а пукове и дивизије разасуте по целој Топлици и Јабланици. На црнотравско-врањском партизанском подручју дејствовале су друге, регуларне бугарске фашистичке јединице. Слободно се може рећи да је Бугарска у другом светском рату, као привесак Осовине, ратовала једино са партизанским снагама на југу Србије и Македоније и да су ове снаге везивале сву њену војску.

Одреди недићеваца и љотићеваца крстарили су овуда с времена на време или држали посадне гарнизоне, али у борбе с партиза-

ним нису никада улазили без Бугара. Немци су држали градове и пруге. Повремено су у борбама учествовали са тенковима и авијацијом.

Четници су у Јабланици имали јужноморавске, вардарске и косовске групе корпуса, а око Јастрепца и Копаоника расинско-топличку групу. Они су само у Косаоници, Жупи и у рејону Копаоника били јачи и представљали су неку озбиљнију опасност за партизански покрет.

ПРВА БРИГАДА НА ЈУГУ СРБИЈЕ

У таквим условима командант НОВ и ПОЈ наредио је 28. августа 1943. године Главном штабу Србије да формира бригаде које ће избегавати круте фронталне борбе одбрамбеног карактера и усмеравати дејства на мање непријатељске гарнизоне ради добијања наоружања и муниције. Оне ће рушити саобраћајне везе, у првом реду железничке мостове и тунеле, чистити територију од квислиншких оружаних формација, сузбијати утицај Недића и Драже Михаиловића и стварати услове за најширу мобилизацију.

Крајем септембра 1943. год. је донета наредба Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију да се формира 1. бригада. Само формирање је извршено 9. октобра 1943. у селу Ображде. Био је присутан цео 1. ЈМП одред и мноштво народа из Пусте реке и Јабланице. У јединицу је дошло много нових бораца, нарочито из Пусте реке и Добрича. Бригада је бројала 600—650 бораца. Са свечаности је упућен поздравни телеграм Врховном штабу НОВ и ПОЈ, Главном штабу и ПК за Србију. У њему се бригада заветује да ће истрјати у борби против окупатора и његових слугу до коначног ослобођења народа.¹⁾

За команданта је одређен Предраг Марковић Алимпије,²⁾ а за комесара Кирил Михајловски Грујица.³⁾

Одмах после формирања бригада је водила неколико већих борби против Бугара, Немаца и четника. То је омогућило даље разгарање устанка, прилив бораца и формирање нових бригада на овом подручју.

Ујутро, 18. октобра, око 700 бугарских војника из састава 122. пука из Куршумлије сачекали су бригаду кад је излазила из села Космоче у колони, изненадном, ураганском ватром. Ситуацију је спасао 2. батаљон бригаде који је заноћио ван села, под самом планином Соколовицом. За њега Бугари нису знали. Кад су на бригаду отворили

¹⁾ О датуму формирања ове бригаде постоји Неспоразум. Наредба је писана, наводно, 10. октобра, али у њој пише да се бригада има основати 11. октобра. На телеграму је опет стајао 14. октобар због чега неки мисле да је бригада формирана тога дана. А у записима неких бораца, који су водили дневнике, стоји да је формирање извршено 9. октобра.

²⁾ Погинуо као командант 1. ЈМ бригаде, на Озрену у источној Босни децембра 1943.

³⁾ Сада генерал ЈНА — народни херој.

ватру, батаљон им се појавио иза леђа. После шесточасовне борбе Бугари су били потпуно разбијени и натерани у бекство према Куршумлији. На бојишту су оставили 23 мртва међу којима и команданта, потпуковника Данева, 2 тешка и 4 лака митраљеза, 1 минобацач, 1 радио-станицу, 50 пушака и много другог оружја и опреме. У овој борби је учествовао и 4. батаљон 1. ЈМП одреда.

На дан 28. октобра бригада је са 2. батаљоном 1. ЈМПО разбила код села Рујковца и 3. батаљон 67. бугарског пешадијског пука.

Пошто су се на простору Расине и Жупе четници били веома осилили, бригада је по плану Главног штаба за Србију пошла на север и, заједно са расинским партизанским снагама, у жестоким борбама од 15. до 18. новембра код села Шиљеовца и Здравивиња, потпуно разбила и протерала четнике из Расине. Само у борби код Шиљеовца било је 70 мртвих и 150 заробљених четника. Партизани су ту запленили преко 200 пушака и много другог ратног материјала.

Пошто су све партизанске јединице, од сеоских команди стража и команди места, па до бригада, нарастале у то време великом брзином, ПК КПЈ за Србију доноси одлуку да се на југу Србије формира још једна бригада. Тако је 21. новембра 1943. године, на месту Добра Вода, на расинској страни Јастрепца, формирана 2. ЈМ бригада. У њен састав ушли су: ударни батаљон Расинског одреда, Јабланички батаљон 1. ЈМО и Омладински батаљон 2. ЈМО са укупно 280 бораца. За команданта бригаде одређен је Драгослав Петровић Горски (данас генерал-мајор, народни херој), а за политичког комесара Владимир Букелића.⁴⁾

Батаљони бригаде нису били велики, испод 100 бораца сваки, али су то све били прекаљени борци. 1. расински и 3. црнотравски батаљон имали су најбоље борце са тих терена и били су најбоље наоружани.

Поред бригада које се сада нагло почињу формирати и даље су постојали одреди. Бригаде су биле добро наоружане, покретне, невезане за терене, састављене од најбољих бораца и руководилаца, док су се одреди држали више својих терена и представљали су резерву за omasовљавање и стварање нових бригада. Они су омогућавали изградњу народне власти, рад позадинских војних команди и политичку делатност. У борбама су учествовали цели или по појединим батаљонима и садејствовали су бригадама. Тада би се формирао специјални оперативни штаб, или су се напосто поједини батаљони стављали под команду бригаде.

У то време 1. бригада, по наредби Врховног штаба НОВ и ПОЈ, полази за Босну. Директивом Врховног штаба је било предвиђено да се 1. ЈМ и 1. шумадијска бригада састану и заједно пођу у Босну. Прва бригада је кренула на овај пут 23. новембра и, после низа свакодневних борби, 1. децембра стигла у село Босут. Ту је требало

⁴⁾ Погинуо као командант бригаде, народни херој.

да се састане са Шумадијском бригадом, но она је већ била отишла за Босну. Прва ЈМ бригада пошла је тада на запад и, водећи тешке борбе са четницима, избила је 11. децембра на Дрину и прешла је. Баш у то време непријатељ је вршио широку офанзиву против јединица НОВЈ у источној Босни у којој је учествовала и 1. ЈМ бригада, најпре са јединицама 5. а касније 17. дивизије. У Пониквама код Фоче је 10. фебруара 1944. од ове и 1. шумадијске бригаде формирана 3. српска ударна бригада која је ушла у састав Друге пролетерске дивизије.

АКТИВНОСТ НЕПРИЈАТЕЉЕВИХ ЈЕДИНИЦА

Четници, који су, благодарећи савезничким транспортима оружја, били озбиљније ојачали, под руководством Штаба 110, планирају да заједнички нападну партизанску слободну територију у Пустој реци и то од Оруглице с једне стране и са истока, преко Мораве, с друге стране. Да би предупредили овај четнички напад 2. бригада и 1. ЈМПО, под руководством оперативног штаба, нападају 10. децембра и разбијају четничку групацију у селу Барју испод планине Кукавице. Борба је трајала целог дана. Било је врло тешко, јер су четници располагали обиљем оружја и муниције, док су партизани имали врло мало муниције. У овој борби погинуло је, рањено и заробљено око 50 четника, док су партизани имали 8 мртвих, међу којима и два команданта батаљона.

По повратку у Пусту реку, 15. децембра, ту партизанску групацију нападе су преостале четничке снаге са истока, преко Мораве. Напад су помагали бугарски авиони. Четници су успели да по дану уђу у село Косанчић, где су и заноћили. Увече су партизани напали. Друга бригада је нападала село са запада, а одред га је блокирао са истока, да би спречио извлачење. У крвавој борби која је трајала готово целу ноћ, четници су били готово уништени. То је био један њихов корпус из рејона Сврљига. На бојном пољу су оставили 106 мртвих, 4 пушкомитраљеза, 3 лака митраљеза, 1 минобацач, 50 пушака и много друге опреме и оружја. Партизани су имали 7 мртвих и 13 рањених.

Увече, 13. јануара, 2. бригада је ушла у Лесковац, посела болницу и из ње узела и пренела на слободну територију велику количину лекова, инструмената и другог санитетског материјала. Ова акција је врло смело замишљена и изведена. Партизанске патроле су допрле до центра града у коме су биле знатније немачко-бугарске снаге. Све је изведено врло брзо и успешно. Тај упад је снажно одјекнуо међу становништвом.

Пошто су партизанске јединице и даље брзо нарастале, то је Главни штаб за Србију издао 13. јануара наредбу за формирање 3. јужноморавске бригаде, на терену Топлице, од бораца Јастребачког и Расинског одреда. Бригада је формирана 14. јануара у селу Велика

Плана. У њен састав су ушли два батаљона и једна чета Јастребачког и две чете Расинског одреда. Бригада је имала 350 бораца. Њен командант је постао Станимир Јововић (данас пуковник ЈНА). Бригада није дуго чекала на своју прву борбу. Већ 16. јануара изјутра сукобила се у близини Прокупља са деловима бугарског 123. пука и разбила их. У овој борби погинуло је 30 бугарских војника међу којима и 3 официра. Партизани су запленили много опреме и оружја. Оборили су и један бугарски авион.

Сада процес стварања бригада иде брзо и незадрживо. Наредбом Главног штаба од 16. јануара 1944. у селу Ображди формирана је 4. јужноморавска бригада и то од бораца 1. ЈМПО.

Тако је у то време на територији од Кукавице на југу, Јужне Мораве на истоку, Западне Мораве на северу и границе према Космету на западу, дејствовало три јужноморавске бригаде (2, 3. и 4) и три одреда: 1 ЈМПО, Јастребачки и Расински одред.

Акције и борбе у непосредној близини Лесковца учиниле су да је штаб бугарске 27. дивизије, у сарадњи са четницима, покренуо јаке војне снаге са намером да окруже и униште партизане у рејону планине Радан. До прве борбе с Бугарима дошло је 29. јануара, а сутрадан су 4. бригада и 1. ЈМПО почели пробој у правцу планине Кукавице. У том пробоју вођен је читав низ борби, а најтежа је била она 2. фебруара, када су партизани одбили напад четничког Вардарског и Јужноморавског корпуса. Видећи неуспех својих савезника Бугари нису смели ни да нападну.

Борбе се воде на све стране, несмањеном жестином.

2. бригада је 23. јануара водила борбу са четницима код села Доње Топионице, а заједно са 3. бригадом је 26/27. јануара порушила другу у дужини од 3 км код села Белољина. На дан 28. јануара 2. бригаду је код села Сварча напао један бугарски батаљон, један батаљон недићеваца и делови четничког топличког корпуса. Борба је вођена цео дан. Партизани су имали 8 мртвих и 13 рањених, док су четнички губици били далеко већи. 29. јануара је 3. бригада водила борбу са четницима код села Кулине. Погинуло је преко 50 четника. Ноћу 3/4. фебруара 2. бригада је, заједно са Зајечарско-озренским одредом (који се био пребацио из источне Србије на леву обалу Јужне Мораве), напала немачки аеродром код Крушевца. Јединице 3. бригаде и Јастребачког одреда водиле су код села Бајчинца борбу са првим батаљоном бугарског 123. пука и једном четом недићеваца који су били потпостављени тешким оруђима и авијацијом. Непријатељ је био разбијен и натеран на повлачење. Партизанске снаге у Топлици, ноћу 16/17. фебруара, напале су у селу Девчи четничку концентрацију и разбиле је. Код села Велике Плана партизани су 20 фебруара напали четнике у повлачењу и нанели им тешке губитке. Иста та партизанска групација, 3. бригада и Зајечарско-озренски одред, напали су 29. децембра увече бугарски гарнизон у Белољину и после жестоке борбе запленили 2 минобацача, 1 митраљез и 4 пушкомитраљеза.

После ове борбе Зајечарско-озренски одред продужио је за Јабланицу, где је 11. марта у селу Речици формирана од истога одреда

3. бригада. У међувремену је у Црној трави 4. фебруара 1944. године, у селу Јабуковику, формирана 5. јужноморавска бригада. У ствари, овде је направљена грешка. Основане су две шесте бригаде: Зајечарско-озренска и Врањско-косовска, формирана 8. марта у Трговишту. Ова бригада је касније постала 8, а Зајечарско-озренска 9.

Крајем фебруара 1944. године на слободној партизанској територији од Јастрепца до Кукавице, окупаторске снаге се налазе само у Лесковцу, Прокупљу, Куршумлији и Лебану. Ту су стационирани делови бугарске 27. дивизије. Уз пругу се налазе бугарско-немачка обезбеђења. Од партизанских јединица на овом терену су се налазиле 2, 3, 4. и 5, а касније и 6. бригада, 1. ЈМ, Јастребачки и Расински одред. Средином марта партизанске оружане снаге на овом подручју Србије цене се на преко 10 000 бораца. Поред бригада и одреда, на овом терену дејствују и поједине групе са специјалним задацима, Косовски батаљон, и три команде подручја (Топличког, Јабланичког и Врањског) чије су снаге, укључујући и команде места, бројале око 2 000 бораца. Тако је у то време на подручју од Западне Мораве и Црнога Тимока па на југ према Врању и Космету, с обе стране Јужне Мораве, већ била израсла јака партизанска војска, ослобођена сва територија сем градова, најужих појасева око пруга и појединих четничких упоришта, и створена народна власт у лицу народних одбора и војно-позадинских организација.

Главни штаб за Србију планира проширење дејстава у свим правцима из тих широких и снажних база. Црнотравске јединице оријентише на југ и исток. Тимочани добијају за правац свој крај, а јабланички и топлички партизани, поред разбијања честих непријатељских офанзива, окрећу се углавном према четничким базама у рејону Копаоника. Да би успешно могли извршити те задатке, 12. марта се ствара Оперативни штаб Јужноморавске зоне, који треба да руководи борбеним дејствима од Западне Мораве и Нишаве па на југ. У то доба се код свих већих партизанских штабова налазе савезничке војне мисије. Често им долазе и транспорти оружја. Оперативни штаб формиран је наредбом Главног штаба за Србију од 12. марта 1944. године. За команданта је одређен Риста Антуновић (данас члан ЦК СКЈ — народни херој) а за комесара Драгољуб Петровић.

Но и непријатељ не спава. На ту партизанску територију спрема се још од почетка марта велика офанзива. Са севера, преко Топлице, требало је да ударе четници, из Прокупља Немци и Белогардејски корпус, а из Лесковца и Лебана Бугари.

У почетку офанзиве на овом терену су се налазиле 2, 4, 5. и 7. бригада и 1. ЈМПО. Пошто је највећа опасност претила са севера од око 6 000 четника, то 2, 4. и Озренско-тимочка бригада полазе тим правцем, а 5. бригада и 1. ЈМПО заузимају положаје према Лесковцу и Лебану. Не чекајући да буду нападнути, 2. и 4. бригада, 17. марта увече, нападају истурене четничке снаге у селу Арбанашка и потпуно их разбијају. Било је 60 мртвих и 30 заробљених четника. Сутрадан

у планини Видојевачи 4. бригада разбија у сусретној борби јаке четничке снаге. Да би се осветио четнички командант Кесеровић напада после тога свим својим снагама. Али у одсудној бици 19. марта, четници су били потпуно разбијени и натерани у бекство. Њихов пораз је био велики.

После те битке, 26. марта, Главни штаб за Србију је формирао Штаб Јужноморавске зоне на место дотадањег Оперативног штаба јужноморавских бригада. Под његову команду су сад стављене 2, 3, 4. и 5. јужноморавска бригада, 1. и 2. јужноморавски одред, Јастребачки и Расински одред, као и све команде подручја и команде места на тој територији.

Белогардејски корпус из Прокупља запосео је 28. марта планински венац Бели камен — Пасјача где га је истога дана напала 2. бригада. После два дана 2. и 4. бригада заједно нападају ове немачке положаје. Остало је 20 мртвих Немаца, но и партизани су имали тешке губитке. Одмах сутрадан ове две бригаде су се код села Савинца обрачунале и са Бугарима.

У то време у Пусту реку стиже командант Главног штаба за Србију друг Стамболић.

После 3. бригаде на терен Расине је почетком априла 1944. год. дошла и 2. јужноморавска бригада. Концентрација 2. и 3. бригаде и Расинског партизанског одреда извршена је 12. априла у селу Ломници. Било је око 1 000 бораца. Циљ ове концентрације био је напад на најјаче четничке снаге у Жупи и Копаонику. Сем тога, требало је прихватити 2. и 5. дивизију, које су у то време водиле борбу на Ибру. Овај план је поремећен нападом Немаца и недићеваца на село Ломницу. Немачки мајор Винт формирао је експедицију са циљем да попали и опљачка ово село.

Оперативни штаб ове две бригаде послао је из Ломнице извиђачке патроле и Немци су ухватили једнога борца из патроле која је била упућена према Крушевцу. Ухваћени борац рекао је да у селу има свега 20 партизана. Верујући у то, Немци и недићевци су комотно ишли на село.

Партизани су се благовремено извукли на косе и пустили непријатеља да уђе у село. Колона од 700 Немаца ишла је правцем Крушевац — Голе Воде — Ломница, а колона са око 150 недићеваца долазила је правцем Крушевац — Велики Купци — Ломница. Треба напоменути да су се партизанске јединице из Ломнице и из села Буци извукле неопажено, оставиле непријатељу празан простор, а оне запоселе оближње надвишавајуће косе, затвориле прилаз према селу Буци и одсекле излаз из Ломнице према Киселој Води. Заједнички штаб је имао потпуно ситуацију у својим рукама. Он је имао тачна обавештења да са свог левог бока има преко хиљаду четника, са десног два бугарска батаљона, а испред себе велики број Немаца. Била је то, дакле, заједничка акција Немаца, Бугара, недићеваца и четника ДМ. Обе јужноморавске бригаде биле су бројно много слабије, али су се састојале од бораца вичних ратовању. А били су и добро наоружани.

Свака десетина је имала пушкомитраљез или лаки митраљез. Немачка јединица састојала се од тенкиста и авијатичара. То су биле елитне групе које су са источног фронта послате у Крушевац на опоравак. По неким ондашњим подацима, требало је да они учествују у десанту на Дрвар. На положајима које су запосели партизани владала је потпуна тишина. Кад се непријатељ дубоко увукао у село дат је знак за напад и партизани су без оклевања извршили силовит јуриш на Немце и недићевце. Борба се водила на блиским одстојањима. Партизански напад изведен је тако брзо и вешто да непријатељ уопште није могао да пружи организован отпор. Оперативни штаб је у борбу убацио и минобацаче. Непријатељ је потискиван према Киселој Води. Велики број њих је погинуо још у самом селу. Партизани су их гонили према набујалој Расини. Ту су се многи утопили. Видећи шта се дешава са Немцима, недићевци су побегли натраг. Бугари нису смели ни да приђу, остали су далеко на положајима иза села Дворане. Четници се ипак нису усудили да пређу Расину. Биланс ове борбе је поражавајући за непријатеља. Погинуло је 198 Немаца, од којих се у Расини удавило 48. Као плен партизанима је пало у руке 50 пушака, 6 аутомата и 14 пушкомитраљеза. На страни партизана погинуло је 6, а 7 је рањено.

Борба у Ломници је несумњиво једна од великих победа партизана на југу Србије. Пред њима су биле јаке непријатељске снаге, бројно двапут јаче. Јаче и по наоружању и опреми. Главнину њихову представљао је један јак, добар немачки одред. (Међу заплењеном опремом биле су читаве хрпе највиших одликовања мртвих немачких војника.) Но морални успех био је још далеко већи: дан је био леп, и цела Расина је гледала и слушала циновску борбу и немачку погибију на косама које се благо спуштају од Јастренца према моравским пољима. Ипак треба истаћи зачуђујућу смелост (или лошу команду) Немаца који су, без обезбеђења, дубоко ушли у село које се налази поред реке, између две дуге, доминирајуће косе. Четврта бригада посела је једну, а 5. другу косу. Оне су на тај начин образовале клешта која су се доцније затворила и сасвим уништила Немце.

Бригаде су формиране и на десној обали Јужне Мораве, на подручју окупираном од Бугара. Тако је 4. фебруара од људства 2. ЈМПО формирана 5, касније 7. бригада, јачине око 550 бораца. На дан 8. марта у Трговишту је формирана 6, каснија 8. српска бригада. Ове бригаде су водиле честе и тешке борбе, особито у мартовској и мајској бугарској офанзиви. 6. бригада је 13. априла савладала бугарски гарнизон на Кривој Феји. Том приликом је заробљено 300 бугарских војника, и заплењено 280 пушака, 10 митраљеза, 20 аутомата и још много друге опреме и оружја.

У жеку мајске офанзиве, у селу Дарковце, од Косовског одреда и 150 бораца са терена Врања формирана је 12. маја Косовска бригада. После завршене мајске офанзиве, у селу Мирошевцу, формирана је 18. маја 12. српска бригада од бораца Бабичког одреда и Црнотравског војног подручја.

С пролећа 1944. године народноослободилачка борба проваљује као лавина. Ратна ситуација је врло повољна. Фронт са истока помера се великом брзином према немачким границама. Четници су били војнички разбијени. Компактно су се држале још једино гомиле оних који су крвавили руке. Простране територије су сада под партизанском влашћу. На њима више не раде само поједини одбори већ и велике антифашистичке скупштине које се спремају да граде државу и доносе законе. Ту више не ратују одреди и бригаде већ млада и снажна Народноослободилачка војска. На слободној територији већ се образују војни аеродроми где се спуштају савезнички авиони са транспортима оружја, а затим евакуишу рањенике. Народна власт формира болнице и школе, изграђује управни и судски апарат, решава економска питања, а нарочито питања обнове попаљене и порушене земље. Већ у лето 1944. године у Пусту реку стиже ПК и цео Главни штаб за Србију.

ФОРМИРАЊЕ ДИВИЗИЈА

Као израз нараслих потреба долази и до формирања дивизија. Двадесетог маја 1944. год. у селу Гајтану, у Јабланици, формирана је 21. српска дивизија. Формирао ју је делегат Врховног штаба, Светозар Вукмановић Темпо. У њен састав су ушле 4, 5. и 6. српска бригада. За команданта је постављен Риста Антуновић, а за комесара Драгољуб Петровић.

На дан 20. маја јединице Главног штаба Србије налазиле су се у овом распореду: 21. дивизија са 4. и 6. бригадом у рејону планине Радан, а њена 5. бригада на Јастрепцу; 7. и 10. бригада биле су на десној обали Јужне Мораве; 8. бригада заједно са 3. македонском бригадом у Македонији; 9. српска бригада заједно са Нишким одредом у покрету ка источној Србији ради преношења дејства на територију источно од Мораве; 11. бригада је тек формирана у Јабланици.

Да би предухитрио намеравану офанзиву четника, а и да би их разбио у њиховим базама, ГШ за Србију је наредио 4. и 6. бригади 21. дивизије да нападну и ослободе од четника горњу Јабланицу. У борбама које су трајале од 20. до 28. маја ове бригаде су, уз учешће 10. и 7. бригаде 22. дивизије, разбиле четничке снаге Јабланичког, Јужноморавског и Вардарског корпуса и нанеле им тешке губитке, потеравши их са тог терена преко Мораве на рејон Бабичког.

22. дивизија је формирана наредбом Врховног штаба од 22. маја 1944. године. У њен састав су ушле 7, 8. и 10. црногравско-врањанска бригада. Командант је постао Живојин Николић, а комесар Василије Смајовић. Дивизија је имала око 2 000 бораца и била је наоружана пешадијским наоружањем. Имала је око 200 пушкомитраљеза. Као што је већ речено, на терен планине Кукавице прелазе само 7, 10. и 12. бригада, док је 8. бригада дејствовала на југу, око реке Пчиње. После разбијања четника у горњој Јабланици из састава ове дивизије одлази 7. бригада, а стављају јој се под команду 13. бригада и бугарска

бригада „Георги Димитров“. Одлуком Врховног штаба од 4. јуна 1944. године 22. дивизија је коначно оформљена и у њен састав су ушле: 8, 10. и 12. бригада.

У међувремену је 11. српска бригада, ноћу 24/25. маја, напала аеродром код Лесковца и уништила 7 авиона, 32 камиона, хангаре, радионице. У тој борби погинуло је око 50, а заробљено 5 немачких војника.

По разбијању четника у горњој Јабланици, 21. дивизија је са две своје бригаде прешла 29. маја у Косаоницу. За то време се 5. бригада те дивизије кретала и борила по Расини и Топлици, а у састав дивизије стигла је 10. јуна.

У то време је формирана и 17. српска бригада.

На дан 6. јуна 1944. године формирана је 23 српска дивизија чији је штаб именован још 27. маја. Командант је био Радован Петровић, комесар Крста Филиповић. У састав ове дивизије ушле су: 7 (црнотравска), 9 (озренско-тимочка) и новформирана 14. бригада чији су борци били поглавито из околине Ниша. Дивизија је бројала око 2 000 бораца.

Двадесет четврта дивизија формирана је 4 дана доцније. У њен састав су ушле: 11, 13, 15. и 17. српска бригада. Јачина дивизије у време формирања била је око 3 500 бораца. Командант је био Миле Ђаловић, а комесар Живојин Ђурчић.

Да би онемогућио велике операције окупатора против српских дивизија ГШ Србије наређује 10. јуна свим јединицама да одмах пређу у офанзиву на непријатељске гарнизоне, саобраћајне везе и истурене положаје.

Сутрадан, 11. јуна, ГШС доставио је потчињеним јединицама наређење ВШ да формиране српске дивизије носе бројне називе који су им одређени још 28. августа 1943. године. Тако су додаташње 1, 2, 3. и 4. српска дивизија преименоване у 21, 22, 23. и 24. дивизију НОВЈ. Једновремено са овим ГШС је извршио потребне припреме за формирање 18. и 19. бригаде које заједно са 16. бригадом образују нову, 25. дивизију.

ПОРАЗ ЧЕТНИКА

Двадесет и прва дивизија је ноћу 15/16. јуна са све три своје бригаде отпочела напад на јак и утврђени бугарски гарнизон у Блацу. Борба је непрекидно трајала 36 часова, а затим су се партизанске снаге, под притиском нових и снажних непријатељских појачања, повукле на падину Јастрепца. Непријатељ је имао тешке губитке. Само мртвих је било око 78.

Двадесет и прва дивизија је затим, 19. јуна увече, напала на јаке и утврђене четничке положаје на линији Црна шука — Пожар — Јаворац које је бранило око 2 000 четника. У тешким борбама које су трајале целог дана 20. јуна, дивизија је потпуно овладавала свим чет-

ничким положајима. Губици су јој били 16 мртвих и 26 рањених бораца, док су четнички били далеко већи.

Избијањем 21. дивизије на Копаоник четничке групације на југу Србије биле су потпуно разбијене и њихов командант, Кесеровић, шаље Дражи Михаиловићу на Равној гори хитне радиограме апелујући за помоћ. Четничка Врховна команда је, почетком јуна, у рејону Пецке код Ваљева, формирала четири групе јуришних корпуса, са намером да их упути ка Санцаку и Црној Гори ради учествовања у операцији „Драуфгенгер“ против јединица Другог ударног корпуса, тј. 2, 4. и 17. дивизије. Због овакве ситуације на југу Србије све ове снаге, место ка Санцаку и Црној Гори, упућују се 26. јуна усиљеним маршем ка Копаонику. Скретање ових јаких четничких снага са санџачког правца представља велико олакшање јединицама НОВЈ које су се тада тамо бориле. И не само то, него привлачењем на себе готово целокупне ударне снаге четништва Србије, партизанске јединице на југу су доста помогле јединицама из Санџака да се покрену и готово без борбе уђу у Србију. Оне су опет омогућиле да партизанске јединице са југа Србије, које су тада биле у тешкој ситуацији, пређу у контраофанзиву.

Општи напад све 4 групе јуришних корпуса четника на 21. српску ударну дивизију на Копаонику отпочео је, заједно са деловима разбијених четничких јединица са тог терена, 5. јула. У овој операцији, која је извођена под немачком командом, и названа „Трумф“, учествовала је и бугарска 27. пешадијска дивизија. У таквој ситуацији 21. дивизија се повукла на десну обалу Топлице.

У међувремену, током јуна и у првој половини јула, 22. дивизија је водила сталне борбе са непријатељем у долини Јужне Мораве. Ноћу 14/15. јуна напала је објекте у самом Лесковцу, а 18/19. јуна и објекте у Грделици. Иста дивизија је од 20. до 28. јуна, у рејону горње Јабланице, водила тешке одбрамбене борбе са јаким бугарским снагама потпомогнута артиљеријом, минобацачима и авијацијом. На дан 28. јуна ујутру Централна војна болница, са особљем и око 110 рањеника, коју је обезбеђивао Омладински батаљон 8. бригаде са око 240 бораца, немајући другог излаза, загазила је на територију коју су држале шиптарске фашистичке јединице, са намером да се пребаци у рејон Врања. Од целе те групације која је, заједно са болницом и рањеницима, износила око 500 партизана, стигло је после неколико дана, изнад Врања, свега око 100 бораца. Сви рањеници, лекари и болничко особље су изгинули.

У то време бугарске снаге су водиле офанзивне операције и против 24. дивизије у рејону горња Јабланица — Косаоница. Дивизија је све ово одбила и прешла у контранапад.

Ноћу 10/11. јула 1944. године на импровизирани аеродром код Косанчића, у Пустој реци, стигао је део Главног штаба за Србију са генералом Кочом Поповићем, који је од тада командант Главног штаба.

По наредби Главног штаба 23. дивизија пребацила се у источну Србију где је, у лето 1944. године, у низу великих и победоносних

борби, разбила и бугарске јединице које су покушале да јој се супротставе. Она је готово потпуно уништила и око 12 000 четника који су се прикупили из свих крајева да спрече њено надирање.

Двадесет друга дивизија се пребацује 9. јула на десну обалу Мораве, у рејон Запаљања, где разбија и уништава остатке четничко-недићевске групације која се тамо пребацила после разбијања у горњој Јабланици.

ОПЕРАЦИЈА „ХАЛАЛИ“

Непријатељ наставља са извршењем свога операцијског плана „Халали“ за уништење партизанских јединица на југу Србије. Са оригиналним планом се не располаже али се, из груписања непријатељских снага и њиховог каснијег дејства, може закључити да је њиме предвиђено да се двоструким обухватним маневром из ширег рејона Косаонице и Лесковца затворе клешта око партизанских снага, а потом их концентричним наступањем принудити да приме одсудну борбу или их набацити на стару српско-турску границу. Затим их, такозваним „прочешљавањем“ целе те територије, уништити. За извођење овога плана биле су ангажоване следеће четничке снаге: 4 ГЈК, 2. косовски корпус, Расинско-топличка група корпуса као и остаци јужноморавске групе четничких корпуса. Исто тако учествовала је и бугарска 27. пешадијска дивизија, немачки 5. полицијски пук за осигурање комуникација, и 2. батаљон немачког 1. добровољачког полицијског пука. Јужна група Српског добровољачког корпуса, заједно са 2. батаљоном 12. тенковског пука, имала је да предузме операције од Лесковца и Мораве. На тај начин, поред група и јединица које су затварале рејон на коме су се изводиле операције, Немци су учествовали са 3—4 хиљаде војника и 30 тенкова. Укупна снага непријатеља у тој операцији је износила око 40 хиљада људи.

Операција „Халали“ започела је са свих страна 19. јула, и то на три дивизије НОВЈ: 21, 24. и 25. У низу тешких одбрамбених борби непријатељ је успео да ове јединице потисне на стару српско-турску границу и да их доведе у тежак положај. Врховни штаб који је будно пратио ову ситуацију наредио је 2, 5. и 17. дивизији да из рејона Андријевице пођу усиљеним маршем према Косаонику.

Међутим, јединице ГШ Србије и саме предузимају противудар, одбацују непријатеља и понова запоседају слободну јабланичко-топличку територију да би се 9. августа у рејону Куршумлије састале са снагама НОВЈ из Санцака.

То је била последња непријатељска офанзива на подручју југа Србије, од планине Кукавице до Јастрепца. Мање партизанске јединице које су остале да крстаре тим тереном имале су, углавном, дужност чишћења терена, омогућавање мира и реда као и изградњу народне власти и нове државе. Све веће јединице концентришу се према северу, ка Београду и Загребу, за коначну борбу за ослобођење.

Жестоке борбе воде се у то време и на десној обали Јужне Мораве, од Пирота па све до Пчиње и Козјака. Воде их јединице 22. дивизије против јаких бугарских снага, рушећи железничке комуникације у долини Јужне Мораве. Почетком септембра снаге 22. и 24. дивизије ослобађају у долини Јужне Мораве све од Бујановца до Грделице. Па и само Врање, као први ослобођени град на југу Србије, пада у руке партизана 7. септембра. На тај начин Немцима је потпуно затворен овај веома важан правац за одступање на север. Они се сада упућују према Косову и долини Ибра. То је убрзало ослобођење остале територије и градова на југу Србије.

Др МИЛИВОЈЕ ПЕРОВИЋ

